

5. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси / І.О.Кресіна. – К.: Вища школа., 1998. – 392 с.
6. «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uniter.org.ua/data/block/iwp_myaka_syla_ukr.pdf
7. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія / Г.В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.
8. Парахонський Б. О. Національні інтереси України (духовно-інтелектуальний аспект) / Б.О.Парахонський. – К.: НІСД, 1993. – 43с.
9. Политология. Словарь. – М: РГУ, 2010. – 564 с.
10. Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму / А.Ручка // Соціологічні дослідження культури: концепції та практики. Колективна монографія. – К.: Інститут соціології, 2010. – С. 117–127.
11. Слісаренко І. Ю. Теорія і практика «м'якої сили» в міжнародних відносинах / І.Ю.Слісаренко // Освіта регіону. – 2008. – № 1–2. – С 102 – 109.
12. Ситник Г.П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика). – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.
13. By Joseph S. Nye Jr. Get Smart. Combining Hard and Soft Power [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/65163/joseph-s-nye-jr/get-smart>
14. Schmitt M. Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach / M.Schmitt // Strategic Review. – Winter 1997. – Vol. XXV, No.1. – P. 24–37.
15. Soft Power. The mean success in world politics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.futurecasts.com/book%20review%206-4.htm>

Віктор Гудзь

УДК [930:31](477)"193/198"

Дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки ХХ століття

Голод 1933 р. в Україні, на відміну від голоду в інших регіонах СРСР, науковці і політики, через його катастрофічні наслідки, називають голодомором або геноцидом. Існують різні методи підрахунку людських втрат під час голоду 1932-1933 років в Україні та різні інтерпретації отриманих даних. Це потребує не лише статистичного коригування, а й історіографічного осмислення, яке здійснюється в статті. Зокрема, визначається стан вивчення демографічних наслідків голоду в Україні до 90-х років ХХ ст., коли виникли нові передумови дослідження цієї теми. Дається оцінка автором наукових здобутків вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідженні масштабів голоду.

Ключові слова: історіографія, голод 1932-1933 років, Україна, демографічні наслідки

Hunger in 1933 in Ukraine, unlike hunger elsewhere in the USSR, scientists and politicians, because of its catastrophic consequences, called famine or genocide. There are different methods of calculating casualties during the famine of 1932-1933 in Ukraine and different interpretations of the data. This requires not only statistical adjustment, but historiographical reflection, which is made in the article. In particular, the study on the state of the demographic consequences of the famine in Ukraine in the 90 th century., When there are new prerequisites study. The estimation of the author of the scientific achievements of domestic and foreign scholars in the study of hunger.

Key words: historiography, the famine of 1932-1933, Ukraine, demographic consequences

Жодна подія світової історії не викликала за останні три десятиліття такого пильного інтересу дослідників, як голод 1933 р. в Україні, який ще, на відміну від голоду в інших регіонах СРСР, науковці і політики називають голодомором або геноцидом України. Проте тема недостатньо вивчена з історіографічних позицій. Маємо лише декілька узагальнюючих оглядів наукової

літератури з історії голоду 1932-1933 років в УСРР С. Кульчицького, Р.Пирога, В. Марочка, М. Дорошка, О. Веселової, історіографічні статті В. Савельєва, Я.Калакури, В.Гудзя, В. Калініченка та Є. Яценко. Так само побіжно торкалися теми демографічних наслідків голоду в УСРР у своїх історіографічних оглядах Н.А.Івнічкій, В.В. Кондрашин, Є.М.Осколков (Росія), але

історія дослідження демографічних наслідків голоду в Україні ними спеціально не розглядалося.

Протерівні методи підрахунку людських втрат під час голоду та інтерпретації отриманих даних, потребують не лише статистичного коригування, а й історіографічного осмислення, що і складає предмет нашого дослідження. Зокрема, ставиться мета визначити стан вивчення демографічних наслідків голоду в Україні до 90-х років ХХ ст., коли виникли нові передумови дослідження цієї теми.

Перша кількісна оцінка полеглих від голоду опублікована в серпні 1933 року. Кореспондент газети «Нью-Йорк геральдтрибюн» Р.Барнс, допускав у своїй статті 1 млн. смертей від голоду в СРСР. Ф. Берчеллу «Нью-Йорк таймс» назвав цифру 4 млн. [10, с. 23]. Подібна оцінка масштабів голоду опублікована англійським кореспондентом В.Чемберліном – 3-4 млн. чол. [24, р. 88]. В. Дюранті, який офіційно заперечував штучний голод, у бесіді з керівниками посольства Великобританії зауважив, що голод в Україні забрав 4-5 млн., а в СРСР – до 10 млн. чол. [30, р. 310].

Е.Амменде, секретар міжнародного комітету допомоги голодуючим регіонам Росії, як вважає В.Марочко, вперше визначив 7,5 млн. жертв голодомору [1, с.132].

У звіті Генконсульства Німеччини за 1933 рік наведено цифру померлих від голоду громадян України – понад 6 млн. [7, с.4].

Італійський консул у Харкові С. Граденіговбачаву голоді спрямований геноцид: «Напевно необхідно зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, з жертвою від 10 до 15 мільйона осіб» [26, с.38].

Після війни опубліковані нові спроби встановити масштаби смертності в Україні від голоду у 1932-1933 роках. Російський емігрант Н. Тімашев нагадав, що кількість українців між переписами 17 грудня 1926 р. і 16 січня 1939 р. зменшилася на 7 млн., але, посилаючись на американського демографа Ф.Лорімера, стверджує, що на голод припадає не більше 3-х млн. жертв [21, с.165]. Як на нас, автор перебільшив розмах асиміляції українців на Сході республіки, не врахувавши мігрантів з Росії. Д. Соловей у своїй монографії до 20-річчя голоду, вважає що подібну помилку допустив і польський дослідник Ст. Скішпек, який 2,5 млн. чол. відніс до жертв голодомору в Україні і 1,5 млн. на русифікацію [19, с. 203].

С. Кульчицький звернув увагу на оригінальний підхід Ф. Лорімера до аналізу демографічних даних [10, с.388-389]. Вчений взяв за основу своїх підрахунків таблиці смертності й тривалості життя після перепису 1926 р., що дозволило йому визначити 4,8 млн. дефіциту населення, а за переписом 1939 р. – 5,5 млн. [8].

Д. Соловей припускав, що голодомором в Україні знищено «близько 7 мільйонів, а може навіть трохи більше» [19, с. 212]. Він використав підрахунки С. Соснового, який визначив дефіцит української людності між 1926 і 1939 рр. обсягом 7465 тис. осіб і смертність від голоду в республіці – 4,8 млн. [20]. Методика С. Соснового дозволяла відтворити демографічну динаміку між 1933-1939 рр. без залучення результатів перепису 1926 р. Незалежно від С.Соснового, її використав у своїх перших розвідках про втрати України від Голодомору С. Кульчицький [9].

Федір Пігідо (псевдонім – Правобережний), видав у 1951 р. в Канаді книгу спогадів про голод «8,000,000: 1933-й рік на Україні» [18]. Але його цифра 8 млн. жертв не була достатньо обґрунтована, а сама книжка була відома лише в емігрантському середовищі.

На відміну від більшості українських емігрантів, які наводили високі цифри жертв сталінського людомору, автор статті в «Енциклопедії українознавства» В. Маркусєвизначає прямі втрати в Україні від 2,5 до 6 млн. чол. [4, с. 406]. Головний редактор «Енциклопедії» В. Кубійович взагалі обмежує прямі людські втрати 2-3 млн. [6, с. 110]. Але в англomовному виданні «Енциклопедії» все ж названо вищі цифри: прямі втрати 3 млн., а непрямі, з урахуванням захворювань на ґрунті голоду та спаду народжуваності, – 5-7 млн. осіб [31, р.200-201].

Свою думку з цього приводу до 30-річчя Великого голоду висловив В.Косик: «...виходить, що в 1932 році в Україні згинуло з голоду біля 1,5 міль. населення, а в 1933 році – 3,3 міль., себто за весь час голоду згинуло майже 5 міль. людей. До цих жертв треба додати приблизно 1 міль. втрат із причини зменшення народин. Таким чином усі втрати за час голоду становлять щонайменше 6 міль. людей з яких 5 міль. живих істот згинуло в страшних муках» [5, с. 613].

Надалі в літературі фігурували цифри втрат в Україні від голоду переважно в діапазоні від 3 до 7 млн. осіб, але автори, за браком джерел, власних підрахунків не

робили. Вже у 1933 р. статистичні дані про природний рух населення СРСР утаємничено. У 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б), Сталін заявив, що населення СРСР зросло до 168 млн. чол. Ця «липова» цифра включала оцінку Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) СРСР на січень 1933 року (165,7 млн.) і природний приріст 2,5 млн. чол. [11, с.69].

Лише через сорок років після катастрофи 1933 р. авторитетний демограф Б. Урланіс піддав критиці прогноз Держплану СРСР 1927 р. про 169 млн. чол. населення країни на квітень 1933 р. і подав у примітці свою оцінку чисельності на цю дату – 158 млн. чол. [22, с.319]. Офіційні дані обривалися 1 січнем 1933 р., коли країну населяло 165,7 млн. чол., але Б. Урланіс не побоявся навести дані на 10 млн. менші, ніж сталінська цифра і на 7,7 млн. осіб менше, ніж цифра держстатистики.

До 50 річчя Голодомор за океаном обнародовані нові підрахунки людських втрат. У працях емігрантів з України здебільшого наголошується на антиукраїнському спрямуванні Голодомор і подаються максимальні показники втрат населення. Так, В. Гришко називає голодомор, за аналогом до нацистського геноциду євреїв, – голокостом: «Голод 1933 року на Україні – наслідок особливої політики щодо України та українців у інших частинах СРСР. За найбільш обережними оцінками, заснованими на аналізі радянської статистики, жертви голоду в Українській РСР становлять 7,5 млн. українців, з яких 4,8 млн. вмерли від голоду в один рік (1932-1933), а кількість, що залишилася, становить втрату природного приросту українського населення за цей період. Загальні втрати українського населення по СРСР в цілому становлять для цього періоду 8,1 млн.» [27, р.107, 114]. Як бачимо, «найбільш обережні» оцінки авторадосить високі.

Істотними є розробки демографа С. Максудова з Гарвардського університету, який встановив мінімальний демографічний дефіцит в Україні внаслідок голоду і репресій обсягом 4,5 млн. чол., а в межах СРСР – 9 млн. чоловік, з яких 3,6 млн. дітей [12, с.32-42]. Дослідження С. Максудова доводять, що прямі втрати населення в Україні між переписами 1926 і 1939 років не виходять за межі від 3 до 6,5 млн. осіб [29, р.27-43]. Такі цифри він відстояв, висловившись щодо дискусії, що точилася в першій половині 1980-х років між С. Розфілдом і С. Віткрофтом [13, с.369-393].

На думку С. Розфілда, в період форсованої індустріалізації відбулося катастрофічне зниження народжуваності й підвищення рівня смертності, що призвело до прямої загибелі в СРСР 5,1 млн. осіб. Основна частина цих втрат була пов'язана з надзвичайними подіями голоду 1932-1933 рр. [8, с.394].

С. Віткрофт не виявив елементів катастрофізму в повсякденному житті радянського населення. Максимум демографічних втрат він обмежував цифрою 2,7 млн осіб [24, с. 214]. Відгукнувся на дискусію й радянський історик В. Данилов, який, заперечуючи термін «демографічна катастрофа», став на бік Віткрофта [3, с. 116-121]. Однак після уточнення даних перепису 1937 р. С. Віткрофт визнав: «Якщо ми врахуємо смертність серед нецивільного населення, то рівень надлишкової смертності зростає до 4-5 млн, що істотно переважає мої попередні оцінки» [32, р. 366].

Справжній громадянський і науковий подвиг здійснив американський дослідник Джеймс Мейс. Ще в 1982 році у доповіді на міжнародній конференції з голокосту та геноциду в Тель-Авіві Дж. Мейс першим серед західних науковців кваліфікував голод в Україні як геноцид, метою якого «було знищення української нації як політичного фактору і суспільного організму» [2, с. 25]. Ця кваліфікація увійшла у редакovanі ним у 1988 р. «Висновки спеціальної Комісії Конгресу США з питань Голодомору 1932-1933 років в Україні» і остаточно прорвала завісу мовчання навколо української трагедії. «Те, що українці називають штучним голодом (the man-made famine) чи навіть українським голокостом, забрало від 5 до 7 мільйонів людських життів» – вважав Дж. Мейс [15, с. 188], але статистикою жертв Голодомору він спеціально не займався.

Великий резонанс на Заході мала опублікована вперше у 1986 р. в Канаді книга авторитетного історика Р. Конквеста «Жнива скорботи». Він визначив сукупні втрати від голоду 7 млн. українців. З них в Україні – 5 млн., на Північному Кавказі – 1 млн., в інших регіонах – 1 млн. осіб [25, р.302-303]. Щоправда, методика його підрахунків включає забагато припущень щодо балансу міграції і переписування росіянами українців у Росії.

З початком «перебудови» в СРСР виявилося, що підсумки перепису 1937 р. не тільки сховали, а й істотно «підправили» після розстрілу за «неправильний» перепис

начальника ЦУНГО І. А. Кравалю. В. Цаплін опублікував лист І. Кравалю до Й. Сталіна і В. Молотова «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення» від 14 березня 1937 р. У листі вказано, що кількість населення СРСР на 6 січня 1937 р. становила 162 003 255 чоловік [23, с. 175-181]. Наведена цифра на 6526 тис. чол. менша від даних, які подав наступник Кравалю на посаді Веременичев. Дослідник визначив прямі втрати від голоду в СРСР обсягом 5 млн., в Україні – 2,9 млн. чол., а з урахуванням необлікованих смертей, – 3,8 млн. [30, с. 180-181].

Користуючись консультаціями В. Цапліна, Станіслав Кульчицький знайшов у фондах ЦДАНГ доповідну записку від 13 серпня 1937 р., депоказано як 6,5-мільйонна «добавка» архівістами населення розподілялася порегіонах. На Україну припало 27% фальсифікаторської поправки за частки республіки в загальносоюзній чисельності населення 17-18%. Перепис зареєстрував на початок 1937 р. тільки 28388 тис. мешканців України – на 538 тис. менше, ніж наприкінці 1926 р. [11, с. 73].

Опираючись на ці дані і розрахований С. Максудовим показник народжуваності за 1933 р. (621 тис. чол.), С. Кульчицький врахував втрати від голоду, депортацій, висилку у концтабори, баланс міграції і встановив: «Отже, смертність від голоду у 1933 р. становить 3238 тис., а з поправкою на неточність у розрахунок природного і особливо механічного руху населення – від 3 до 3,5 млн. чоловік [11, с. 77].

С. Кульчицький підтвердив відмінність голоду в Росії від геноциду в Україні порівняльними даними. Скорочення населення в 1933 році в Україні та переважно українському Північнокавказькому краї склало 1,75 млн. чол., зокрема на селі – 1,57 млн. У регіонах Росії, де також був голод, на порядки нижчі показники: Центрально-Чорноземні області – 62 тис., Нижньоволзький край – 163 тис. [10, с. 28].

Водночас із С. Кульчицьким опублікували свої експертні оцінки за власним методом підрахунку людських втрат від голодомору демографи А. Перковський, С. Пирожков [17, с. 28]. Але в подальшому вони скоригували їх з 5,8 до 4,8 млн. осіб і менше.

Таким чином, на Заході про мільйонні жертви голоду 1932-1933 рр. почали говорити ще у 1933 р. Істотний вклад у визначення кількісних показників статистики

Голодомору 50-ті – 80-ті рр. внесли С. Сосновий, В. Гришко, С. Максудов, С. Вігкрофт. Ця тема стала доступною в СРСР з кінця 80-х років і конкретніше після опублікування В. Цапліним документу про реальні результати перепису 1937 р. Проте остаточних даних за багаторічну історію вивчення теми так і не встановлено. Причина цьому – відсутність деяких демографічних джерел, передусім достовірних показників смертності і народжуваності за 1933 рік.

Серед радянських дослідників наслідків голоду 1932-1933 рр. найбільше значення мали підрахунки Б. Урланіса, В. Цапліна, але вони не виділяли голод в Україні із загальносоюзного контексту. В Україні найбільший доробок у вивченні демографічної статистики голодомору за 30-ті-80-ті рр. ХХ ст. внесли А. Перковський, С. Пирожков, С. Кульчицький.

На нашу думку, найбільш вірогідними і на сьогодні залишаються оцінки втрат від Голодомору в межах УСРР С. В. Кульчицьким, який у 1990 р. визначив їх обсягом 4,5-4,8 млн. осіб. По-перше, ці дані отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще С. Сосновий і розвинув С. Максудов. По-друге, вони перевіряються методикою академіка С. І. Пирожкова, та результатами очолюваного ним Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, наведеними в «Національній книзі пам'яті» – 4,5 млн. осіб. [16, с. с. 759].

Попри інтенсивне вивчення демографічних наслідків, дослідники у 1930-ті – 1980-ті роки замало уваги надавали дослідженню економічних, демографічних, соціально-психологічних та морально-етичних наслідків голоду в Україні. Зрештою, й вивчення кількісних втрат людських життів під час катастрофи 1932-1933 років потребує подальшого вивчення і уточнення, починаючи з регіональних джерел.

1. Веселова О. М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 2000. – 274 с.

2. Гудзь В. В. Джеймс Мейс про український геноцид 1933 року і його наслідки для сучасного суспільства / Віктор Гудзь // Українознавчий альманах випуск 11. – К., 2013. – С. 24-27.

3. Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932-1933 гг. и «демографической катастрофе» 30-40-х гг. в СССР

- / В. П. Данилов // Вопросы истории. – 1987. – № 3. – С. 116-121.
4. Енциклопедія українознавства. Словникова частина [гол. ред.. В. Кубійович]. – Т.2.:– Львів, 1993. – С.405-800: іл. – (Перевидання в Україні).
5. Косик Володимир. Жакливі злочини Москви (До 30-тиліття великого голоду в Україні, закінчення, 2) / Володимир Косик // Визвольний шлях. Суспільно-політ. і науково-літерат. вісник. – Кн. 6/112(186). – Лондон: Вид. «Українська видавнича спілка», 1963. – С. 609-617.
6. Кубійович В. Зміни в стані населення Радянської України в 1927-1958 рр. // Володимир Кубійович. Наукові праці. – Т. 1. – Париж - Львів: Фенікс, Українська академія друкарства. – 1996. – С. 89-110.
7. Кудрявченко Андрій. Голодомор в Україні погляд тодішніх німецьких дипломатів / Андрій Кудрявченко// День. Щоденна Всеукраїнська газета. – №208, 29 листопада 2006.
8. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
9. Кульчицкий С. В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине / С.В. Кульчицкий // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 6. – С. 35 – 41.
10. Кульчицький С. В. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки / С.В. Кульчицький // Голодомор 1932-1933 років як велична трагедія українського народу: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 15 листопада 2002 р., Київ. – К.: МАУП, 2003. – С.19-31.
11. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду / С.В. Кульчицький // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг]. – К., Вид. політ. л-ри України, 1990. – С. 66-84.
12. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927 - 1938 роках / С. Максудов // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – № 10. – С. 32-42.
13. Максудов С. Дискуссия на Западе о потерях населения в эпоху коллективизации / Сергей Максудов // Минувшее. – 1987. – №4. – С.369-393.
14. Максудов С. Потеря населения СССР / С. Максудов. – Benson: Chalid zepublications, 1989. – 298 с.
15. Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в Радянській Україні: що сталося й чому? / Джеймс Мейс // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 185-200.
16. Національна книга пам'яті жертв Голодомор 1932-1933 років в Україні [ред. колегія: В. Ющенко (голова); кер. авт. кол. І. Юхновський]. – К.: Вид. імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.; іл. – (Загальноукраїнський том).
17. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УДЖ. – 1989. – №8. – С.24-36.
18. Правобережний Федір. 8,000,000: 1933-й рік на Україні. – Вінніпег: Культура і освіта, 1951. – 64 с.
19. Соловей Дмитро. Голгота України. Московсько-окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною: частина 1: / Дмитро Соловей. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1993. – 288 с. – (Репринт).
20. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932-33 рр. / С. Сосновий // Українські вісті (Новий Ульм). – Чч. 2, 5. – 2, 5 лютого 1950.
21. Тимашев С.Н. ОбреченалиРоссия? / С.Н. Тимашев // Новый журнал. – XVII. – 1947.
22. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б.Ц. Урланис. – М.: Наука, 1974. – 336 с.
23. Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В. В. Цаплин // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 175 – 181.
24. Chamberlin W. Russia's Yron Age / W. Chamberlin. – Boston: Little, Brownand Co, 1934 – 400 p.
25. Conquest Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror- Famine / Robert Conquest. – New York : Oxford University Press, 1986. – 412 p.
26. Holodomor, The Great Ukrainian Famine of 1932-33: Responces of the West Excerpts from the Documents Selection and English Translation by Tetiana Boriak: http://histans.com/LiberUA/HolodGreatUkrFam_2012/HolodGreatUkrFam_2012.pdf.
27. Hryshko Vasy. The Ukrainian Holocaust of 1933 [edited and translated by Marco Carynnyk] / Vasy Hryshko. – Toronto: Bahrianyi Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983. – 165p.
28. Lorimer F. Population of the Soviet Union: History and Prospects / F. Lorimer. – Geneva, 1946. – 156p.
29. Maksudov M. Ukraine's Demgrafic Losses 1927-1938 / M. Maksudov // Famine in Ukraine 1932-1933 [edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko]. – Edmonton, 1986. – P.27-43.
30. The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 [ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciuk and B. S. Kordan; with a forew. by M. R. Marrus]. – LXI. – Kingston, Ont.; Vestal, N. Y: Limestone Press, 1988. – 493p.
31. Ukraine. A Concise Encygl o paedia [ed. V. Kubijovych]. – Vol. 1. – Toronto: University of Toronto Press, 1963. – P.1– 1185. 32. Weatcroft S. G. More Light on the Scale of Reppression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s / S. G. Weatcroft // Soviet Studies. - Vol. 42. – № 2. – April 1990. – P. 366.